

Степан Макарчук

ТЕМАТИЧНИЙ СПЕКТР ДОСЛІДЖЕНЬ КОМІСІЇ ВУАН ЗІ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА (1922–1928)

Після здобуття Україною державної незалежності для наукового висвітлення стали доступними практично всі події та явища минулого нашого народу, навіть ті, які радянський режим прагнув вважати назавжди забутими. Серед них також дивовижне, науково і культурно результативне національне відродження 20-х рр. ХХ ст. У радянській історичній літературі та публіцистиці специфіка національного життя того часу дістала назву українізації, що начебто здійснювалася з волі більшовицької партії і основоположних засад так званої ленінської національної політики. Припинення українізації, кривавий погром народжених і розквітливих в її руслі творчих колективів чи не в усіх ділянках української гуманітарної науки, літератури і мистецтва пояснювалось появою так званих буржуазно-націоналістичних ухилів антирадянського характеру або ж замовчувалося. Насправді ж, плідна праця української інтелігенції 20-х рр., яку одночасно очолювали вихідці з традиційних течій національного руху та націонал-комуністичної орієнтації Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Олександр Шумський, Микола Хвильовий, Микола Скрипник та інші, попри всі внутрішньоукраїнські незгоди між ними, об'єктивно посилювала не тільки авторитет, але і суверенітет України, що суперечило московському курсу на поглиблення унітарного характеру СРСР. Уже з квітня 20-х рр. Москва відверто нищить українське інтелектуальне життя, від початку 30-х рр. репресує його учасників, одних засилаючи до Сибіру, на Соловки, інших – розстрілюючи. Національна думка назвала українське відродження 1920-х рр. “розстріляним”.

Серед численних загонів української інтелігенції, що підпала більшовицькому терору, були і науковці, які творили в ділянці українського народознавства, етнології, антропології, фольклору. Про трагічну долю багатьох з них розповіла у своїй книжці Валентина Борисенко¹: Агатангел Кримський – помер в тюрмі, Катерина Грушевська – померла в ув'язненні, Євгенія (Івга) Спаська – репресована у 1934 р., Ніна Заглада – розстріляна у 1938 р., Софія Терещенкова – репресована у 1929 р., Лідія Шульгина – розстріляна у 1938 р., Гнат Хоткевич – розстріляний у 1938 р., Василь Верховинець (Костів) – розстріляний у 1938 р. Багатьох було травмовано психологічно й морально і усунуто від праці взагалі. В. Борисенко узагальнила долю таких народознавчих інституцій, як Етнографічна комісія ВУАН під головуванням Андрія Лободи, Музей (а згодом Кабінет)

¹ В. Борисенко. *Нариси з історії української етнології 1920-х – 1930-х років*. Київ, 2002. С. 9-18; ілюстрації.

антропології та етнології ім. Хведора Вовка, Кабінет примітивної культури кафедри історії України під керівництвом Михайла Грушевського, Кабінет музичної етнографії під керівництвом Климента Квітки, Краєзнавчої Комісії ВУАН та ін.

Все це, однак, необхідно доповнити інформацією про ще один напрямок народознавчої науки, що перебуває на стику з академічною юриспруденцією, власне, про звичаєве право. У 1920-х рр. воно, як і інші гуманітарні сфери, стало предметом дослідницького інтересу багатьох науковців, які у своїй більшості поділили трагічну долю “розстріляного відродження”. Ентузіасти дослідження звичаєвого права на початку 1920-х рр. створили Комісію Всеукраїнської Академії наук для виучування західноруського і українського звичаєвого права. У 1924 р. Комісію очолив академік Оникій Малиновський, відомий історик права. Тематичний спектр інтересів Комісії та її науковий доробок знайшли відображення у трьох виданнях її досліджень², які виходили за редакцією професора Арнольда Кристера.

Звичайно, як це відображає заголовок серійного видання, найбільшою була увага науковців Комісії до історії українського звичаєвого права, починаючи від давньоруського часу і закінчуючи розвитком деяких громадських правових інститутів в Україні вже у 1918–1920 рр. ХХ ст. Чимало ґрунтовних розвідок присвячено соціальним та звичаєво-громадським інститутам і категоріям населення України у XVII–XIX ст., звичаєво-правовим нормам, що регулювали земельні та маєткові відносини в селянському і міському побуті, родинне життя. Були розглянуті різні аспекти карного звичаєвого права та його еволюції під впливом кодифікованого державного права. Важливе значення мали огляди архівних джерел до історії права, зокрема тих, що зберігаються в московських архівах. Донині викликають інтерес деякі історико-аналітичні статті про Руську Правду, Литовські Статути, магдебурзьке право.

Джерельній інформації з історії права присвячені статті О. Малиновського “Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять в Древлехранищі Московського Центрального архіву (по 1 лютого року 1926)”³, та С. Іваницького-Василенка “Законодавство про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права Західної Русі і Гетьманщини”⁴. У статті О. Малиновського простежено історичну залежність формування фондів “древлехранилища” з історії України від цілеспрямованої зміни політичного становища Гетьманщини у складі Росії. До 1663 р. московською установою, яка прослідковувала події в Україні і генерувала російську політику щодо неї, був Посольський Приказ. У 1663 р. засновано особливий “Приказ Малыя России”.

Проте вже 1667 р. його з’єднали з Посольським приказом, однак ненадовго. 1669 року “Приказ Малыя России” знову став окремою центральною установою, якою завідував думний дяк Артем Сергійович Матвеев. Останнього, однак, у 1671 р. зробили керівником Посольського приказу. І хоч Приказ Малыя Росії

² *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1925. Вип. 1; *Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права*. Київ, 1926. Вип. 2; *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ, 1928. Вип. 3.

³ *Праці Комісії...* 1926. Вип. 2. С. 1-49.

⁴ *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 59-81.

офіційно не ліквідувався, з огляду на одноособове керівництво обома наказами він фактично був об'єднаний з Посольським, але формально все ж існував як окремий. Так продовжувалося до 1720 р., коли на зміну наказам в Росії були впроваджені колегії. Малоросійські справи ненадовго перейшли до Колегії закордонних справ, бо указом Петра I від 29 квітня 1722 р. повноваження вести справи “Малороссии” передано Сенату. Туди ж віднесено і Малоросійську колегію, що була сформована за царським указом 16 травня 1722 р.

Указ пояснював, що Малоросійська колегія створюється “для того, чтобы малороссийский народ не от кого как несправедливыми судами, так и от старшины налогами утесняем не был”⁵. Від 16 червня 1727 р. справи України знову перейшли від Сенату до Колегії закордонних справ. 22 серпня 1728 р., після обрання гетьманом України Данила Апостола перша Малоросійська колегія була розпущена. 29 січня 1734 р. Кабінет Міністрів вирішив: “гетману впредь быть не рассуждается, а быть правлению вместо чина гетманского во штт (шести – С. М.) персонах состоящему, а именно из 3 великороссийских и 3 малороссийских; тому правлению быть под ведением Сената в особливою конторе, и сие содержать секретно, а в указах и прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать”⁶. У Петербурзі “Правлением” мала відати Канцелярія малоросійських справ Сенату. Так було до 1756 р., коли вже за гетьмана Кирила Розумовського канцелярія була реформована в Малоросійську експедицію Сенату.

Остаточо, як відомо, гетьманат в Україні скасувала Катерина II 1764 р. У “секретнейшем наставлении” генерал-прокурору князю Олександрю Вяземському імператриця інструктувала високого можновладця, яким чином необхідно уніфікувати становище Малої Росії, Ліфляндії, Фінляндії, Смоленщини у складі Росії: “надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу... когда же в Малороссии и гетмана не будет, то должно стараться, чтобы вон и имя гетмана исчезло, не токмо б персона кака была произведена в оное достоинство”⁷. Аналогічно “Правлению” 1734 р. творилася друга Малоросійська колегія 1764 р.: з чотирьох великоросіян і чотирьох малоросіян, але очолив її великоросіяннин граф Петро Румянцев. Завершувало розправу з українською автономією “Учреждение о губерниях” 26 жовтня 1781 р., згідно з яким в Україні ліквідувався козацький полковий адміністративний поділ і творилося три намісництва російської структури. 1783 р. козацькі полки реформувалися у карабінерські, а з 1785 р. “Жалованая грамота дворянству” замінювала козацькі звання імперськими рангами.

О. Малиновський подав джерелознавчу характеристику правових документів, які відклалися у фондах названих управлінських структур Україною. Окрім цього, він детально зупинився на групуванні у “древлехранилищи” документів Литовської Метрики.

С. Іваницький-Василенко у своїй статті спробував узагальнити, які правові пам'ятки використали укладачі магдебурзького права, зокрема тих його норм, що регулювали опіку над сиротами. Він показав, що для формування інституту опікунства, регулювання відносин між опікунами і опікуваними магдебурзьке право

⁵ *Праці Комісії...* 1926. Вип. 2. С. 7.

⁶ Там само. С. 8.

⁷ Там само. С. 9.

використало насамперед норми відомого Зерцала Саксонського (Sachsen Spiegel) та пам'ятки германського походження Weichbild – збірника морально-етичних настанов. Провідною вимогою, за магдебурзьким правом, при призначенні опікуна над осиротілою дитиною було споріднення опікуваного з опікуном насамперед по батьківській лінії⁸. Цікаво відзначити, що дослідники українського звичаєвого права в Карпатах і в Галичині називають цю вимогу головною і в процесі призначення опікуна в українському середовищі⁹. Однак давні джерела про інститут опікунства в українському побуті, що ставлять кровну спорідненість по батьківській лінії на перший план, очевидно, є старішими за саме магдебурзьке право.

Оригінальні розвідки публікувалися й про звичаєво-правове становище спеціальних соціально-побутових груп населення в історичні часи. Григорій Попов узагальнив динаміку виступів у селах Правобережжя кінця XVIII ст. шляхти, посполитих або “поселян”, “сусідів”, “служителів”. “У сусідстві”, – писав автор, – ми бачимо відсутність великої економічної межі між хазяїном і тим, хто оселився в його дворі – якийсь натяк на щось підхожого до трудового спілкування”¹⁰. Що ж стосується “служителя”, то він виступав як “хатній родинний попихач, що перебуває в постійному розпорядженні господаря й робить чисто все, що загає родина. Він і живе в одній хаті з родиною”. Серед “служителів” родичів не було¹¹.

Із цікавістю читаються розвідки авторів Комісії про найдавніші атрибути звичаєвого судочинства в Україні, зокрема щодо сутності терміну “поток” “Руської Правди” і так званого “поволаня” в системі розслідування злочину. Питання “поток” проаналізував у своїй статті Степан Борисенко¹². “Поволане” розглянув І. Черкаський. С. Борисенко зазначив, що термін “поток” у розумінні міри покарання в “Руській Правді” (поширеній редакції) вжито тричі. В історико-правовій та історичній літературі його коментували Михайло Владимирський-Буданов, Микола Калачов, Володимир Леонтович, Василь Сергєєвич, інші українські та російські історики права. Всі сходились на тому, що “поток” означав фактично вищу міру покарання, за своїм походженням нав'язував до звичаєво-правової норми вигнання злочинця з громади. Проте не всі аналітики виводили його зі звичаєвого права. Василь Сергєєвич писав, що це – новий вид кари, який постав під впливом Візантії, вид, який відрізнявся від “вири”, грошового покарання за злочин. Так чи інакше, в українському звичаєвому праві “поток” давньоруського часу головним чином еволюціонував до карної норми вигнання з громади, що широко застосовувалася аж до XVIII ст. У той же час злочини, за які карали вигнанням з громади, наприклад, у селянському побуті Карпат окреслювалися розбоями з важкими наслідками, конокрадством, підпалом¹³. Чимало прикладів, коли зборові чи вїтківські суди XVI–XVIII ст. засуджували злочинців до вигнання з громади, навів у своїй монографії Юрій Гошко¹⁴.

⁸ С. Іваницький-Василенко. Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини // *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 66-70.

⁹ Ю. Гошко. *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.* Львів, 1999. С. 278-279.

¹⁰ Г. Попов. З історії сусідства на Правобережжі // *Праці Комісії...* Київ, 1926. Вип. 2. С. 224.

¹¹ Там само. С. 225-226.

¹² С. Борисенко. Карний зміст “поток” Руської Правди // *Праці Комісії...* 1926. Вип. 2. С. 7.

¹³ *Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.* Київ, 1989. С. 222.

¹⁴ Ю. Гошко. *Звичаєве право...* С. 139-142.

Однією з найдавніших звичаєво-правових громадських дій було “поволане”, “обволане”, “прокламування”. Статтю на цю тему написав згадуваний вже І. Черкаський¹⁵. На думку автора, “поволане” на Русі вживалося вже в XI–XIII ст.¹⁶ Це стверджував і відомий історик Орест Левицький: “правдоподобно, се має бути пережиток звичаєвого права дуже давньої доби, коли публічне оголошення ймення забивці над трупом забитого мало силу громадського присуду, який обрікав злочинця на жертву родинної помсти”¹⁷.

Робилося так і в тих випадках, коли вбивця не був відомий. У цьому разі “поволане” було засобом вивідування інформації про вбивцю. Допускають, що з цією метою могли називати ім’я вбивці провокаційно, очікуючи на заперечення з боку присутніх або й уточнення дійсних обставин злочину.

“Поволане” про крадіжку мало свою назву “поволане злодійське”. Зазначено, що коли за таким “поволанем” називалося ім’я шляхтича, то він, за відсутності прямих доказів вини, відводив її від себе присягою, яку виголошував тричі¹⁸. Важливо відзначити, що давня звичаєво-правова норма “поволаня” застосовувалася в житті українських громад, зокрема в Карпатах, і у пізніші часи. Ю. Гошко, наприклад, навів приклад “поволаня” над трупом “на чотирьох сторонах ратуші” в Дрогобичі у 1751 р. Його робив міський возний.

Близькою до “поволання” була звичаєва норма оповіщення про знахідку – знайдену свійську тварину – коня, корову, вівцю та іншу худобину, звичну в селянському побуті на Україні аж до радянського часу. У “Працях Комісії...” даній темі присвячена стаття Миколи Товстоліса “Про знахідку по литовському праву”¹⁹. Автор відштовхується від формування цієї норми у Судебнику Казимира IV Ягелончика 1468 р.: “Русином на ся жалуючим о бидло блудко, кони и далее, таковое землянин третего дня на замок ма отдать; а староста такому землянинові, ktorий оно блудно до замку бы привел, от каждого быдлетя ма грош дать”²⁰. Уже в самому Судебнику вказувалося, що така правова норма є давньою: “А если бы кто коня, а любу клячу нашел блудящую или иными которым речи изнайдет, оно опеведати околици: не изнайдет ли ся истец до трех дней, ино повести на королевский двор, по давнему, да переем свой возми; а пак ли который што утаит, а всхочет себе покорыствовать, а будет на то довод, тот такой злодей как который”²¹. Тобто затаювання знахідки, чи то “клячи блудящої”, чи то “которыи речи” прирівнювалося до крадіжки. Отже, знайдення нічийної речі чи худобини не визнавалося за можливий спосіб набуття власності. У селянському побуті карпатського регіону ця норма поширювалася навіть на знайдену в чужих сільцях чи інших пристосуваннях дику птицю чи тварину.

Деталізованими також є опубліковані у “Працях Комісії...” матеріали з ділянки звичаєвого права, що регулювало сімейні стосунки. Більшість публікацій цієї тематики відображали реальну побутову дійсність України кінця XIX – початку

¹⁵ І. Черкаський. Поволане над трупом забитого // *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 90-107.

¹⁶ Там само. С. 105.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 96.

¹⁹ М. Товстоліс. Про знахідку по литовському праву // *Праці Комісії...* 1926. Вип. 2. С. 74-83.

²⁰ Там само. С. 76.

²¹ Там само. С. 74.

XX ст. Такою, зокрема є стаття Бориса Язловського²². Він подає звичаєві погляди народу на вік тих, хто вступає у шлюб, на порядок заміжжя дочок – за віком, починаючи зі старшої, на врахування кровноспорідненості та кумівства при укладанні чи забороні шлюбу, на випадки одруження овдовілих чоловіка чи жінки з братами і сестрами померлих, на роль волі батьків і волі тих, що побираються, в оформленні шлюбу, на час, після якого дозволялось вступати в новий шлюб після смерті чоловіка чи дружини. Звертається увага на матеріальний бік сімейних стосунків, починаючи від укладання передшлюбних угод, і закінчуючи моральними та матеріальними покараннями за їх порушення. У кількох статтях аналізувалися питання передачі і поділу сімейного майна спадкоємцям²³. Арнольд Кристер на прикладі Кролевецького повіту Чернігівщини описав, як у селянському побуті передається земельна власність та господарське майно за спадком у різних ситуаціях: при відкритті спадщини батька (за волею батька, через його смерть, втрату здоров'я і т.д.), коли при ньому проживали невідділені сини і дочки; внуки батька – діти невідділеного сина. Автор узагальнив: “сини, котрі не відділилися, і дочки незаміжні спадкують рівними частинами”. Сестра, котра проживає при одруженому братові, виходячи заміж, одержує четверту частину власності, а три четверти залишається братові. І хоч А. Кристер розглянув питання дуже детально, його висновки, побудовані на матеріалах одного повіту, вочевидь, не можуть вважатися такими, що відображають загальноукраїнські звичаєво-правові норми. В усякому разі, багато з них не співпадають з нормами, які дослідники фіксували в кінці XIX – на початку XX ст. у Галичині²⁴.

Олександр Добров проаналізував основні засади спадкування майна за Литовськими статутами, звернувши особливу увагу на права батька як спадкодавця, на звичаєве обмеження прав, на умови, при яких сини і дочки могли бути позбавлені спадщини.

Слід зазначити, що турбота про збереженість “батьковщини”, яка мала переходити від батька до одного з синів, при “випосаженні” інших синів і дочок іншими засобами, дуже характерна для всіх регіонів України, в тому числі в Карпатах, також у низинній Галичині, на що, зокрема, наголошується в уже цитованих працях Ю. Гошка та С. Бегея.

Багаті на історичну інформацію статті, присвячені судочинству в українському селі вже в умовах російського кріпацтва, зокрема у XIX ст. Насамперед, слід назвати статтю Володимира Назимова²⁵, побудовану на основі вироків селянських судів від 1839 до 1908 р. До 1830-х рр. незначні карні справи, шкода від яких не перевищувала п'яти рублів, згідно указу Павла I від 7 серпня 1797 р., розглядалися волосними головами на сільському сході, що роз'яснювалося урядовою інструкцією 1812 р. У 1836 р. був створений V відділ у Міністерстві внутрішніх справ, що мав відати

²² Б. Язловський. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 18-31.

²³ А. Кристер. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 13-17; О. Добров. Право необхідного спадкування за Литовськими статутами // Там само С. 82-89; В. Камінський. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі // *Праці Комісії...* 1928. Вип. 3. С. 125-140.

²⁴ С. І. Бегей. *Передача і поділ спадщини в селянських родинах Галичини в XIX – 30-х роках XX ст.* Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2003. С. 8-14.

державними селянами, в тому числі судочинством. Встановлювалося, що “домашній суд” над селянами мали здійснювати “сільські волосні розправи” у складі сільського старшини на чолі та двох “добросовісних”, яких обирала селянська громада строком на три роки. Чиновники, які у складі окружних урядів відали справами державного майна – стряпчі, мали забезпечувати “розправи” “способними писарями”. Так було до 1859 р. Від того часу “домашній суд” над державними селянами передавався до волосних “розправ”, а за важчі карні вчинки – у повітові та земські суди також за участю засідателів від селян. 1866 р. управління у справах селян перейшло до Міністерства державного майна, а на рівні губерній і повітів були створені відповідні відділи державного майна. На Правобережній Україні (Київська, Подільська і Волинська губернії) сільські громади безпосередньо підпорядковувалися окружним органам влади, і волосних “розправ” не було. 1839 р. форми судочинства і види покарань кодифікував “Сельский судебный устав”. У статті були наведені варіанти покарань за порушення громадського спокою у церкві: громадською працею; грошима в сумі від 25 коп. до 1 крб.; короткочасним ув’язненням звичайним і суворим (на хлібі і воді); карою на тіло (різками)²⁶.

На інших засадах ґрунтувалося судочинство над кріпаками, які підлягали “розправи” своїх панів. Останні мали право карати кріпака “на тіло” без певного обмеження, заарештовувати “хатніми засобами”, садити до тюрми, відсилати до арештанських рот, засилати до Сибіру. За перекинуту сільничку поміщик міг карати кріпака друками або сім днів не давати йому хліба. У статті наведено приклад поміщицької погрози покарати того, хто не буде за волею пана називати кріпачку Теклю “лживицей и трусихой”, – 5000 різок²⁷. Перераховано більше 20 видів покарань, якими поміщики карали своїх селян, серед них биття різками, друками, шпідтрутенами; биття по зубах і висках каблуком; зголення півголови і півбороди; підвішування за руки й ноги на жердинах; вивертання і вправлення органів тіла; “уточка” – протягування із зв’язаними руками й ногами по жердині; забивання в “шейные железы”; “конские кандалы”; “личные сетки”, катування цвяхами; прикладання сургучевої печатки до тіла, зраненого цвяхами; вищипування бороди; осмалювання тріскою волосся на тілі жінки; загнздування; саджання “на куб”; ставлення на гарячу сковороду; набивання дерев’яних колодок на шию; биття соленими різками; натирання солею по січених місцях; биття терном, бузиною, кропивою; забивання в рот кляпа; биття жінок “щекобийкою” – спеціальним дерев’яним пристосуванням, щоб не “бруднити” панських рук і т. д.²⁸ Після 1861 р. карні справи селян з маловажливих справ розглядалися на волосних сходах, що збиралися кожного року. Кари цих судів не повинні були перевищувати: до 6 днів громадських робіт; до 3 рублів грошима; до 7 днів арешту; до 20 ударів різками. Касаційною інстанцією на вироки волосних судів був повітовий з’їзд мирових посередників. 12 липня 1880 р. прийнято новий Статут волосних судів, що визначав різноманітні види карних вчинків, які підлягали розгляду. Перераховано близько

²⁵ В. Назимов. Риси українського народного права у вироках селянських судів // *Праці Комісії...* 1925. Вип. 1. С. 74-94.

²⁶ Там само. С. 77.

²⁷ Там само. С. 78.

²⁸ Там само.

40 видів, серед них побої, зневага словом, самоправство, крадіжки, покривання крадіжок, розтрата, пошкодження чужого майна, порубка чужого лісу, вбивство чужої тварини, порушення громадського спокою, пияцтво, непослух начальству, пропонування хабара, неправдивий донос, непослух батька, облишання батьків без догляду, невчення дочок, розладження подружнього життя дітей, розпусне життя, непристойна поведінка при жінках, підбурювання селян не виконувати своїх повинностей, шинкарство на шкоду місцевої штатної оренди тощо²⁹.

Методологічне значення мають кілька статей, опублікованих у третьому випуску “Праць Комісії...” Це, насамперед, стаття Василя Завітковича³⁰, в якій розглянуто роль трудового принципу у набутті права власності, принципу кровноспорідненості у передачі і поділі спадщини, способи набуття власності на землю і майно шляхом купівлі, винування та ін.

На польових джерелах, майже синхронних написанню, ґрунтувалися статті В’ячеслава Камінського³¹, які заслуговують ширшого використання в сучасній навчальній літературі з ділянки української етнографії.

Автор торкнувся лише окремих публікацій з наукового доробку Комісії ВУАН з вивчення українського звичаєвого права у 1922–1928 рр. Перший висновок з наведеного матеріалу такий: діяльність Комісії була яскравим виявом глибокого наукового інтересу українських юристів і етнографів до важливої сфери традиційної культури народу – звичаєвого права. Піднесення національної свідомості в Україні після насильного встановлення “інтернаціональної” радянської влади, по суті, було пошуком нової можливої дороги до національного і державного визволення. В українському таборі це відчували інтуїтивно і наполегливо боролися за утвердження власних цінностей на всіх напрямках суспільного життя, також і у сфері традиційної культури.

Проте перспективи дій, які тоді ж назвали українізацією, були жорстоко й рішуче придушені політикою і практичними заходами московського більшовицького центру. Членів Комісії ВУАН з вивчення звичаєвого права України спіткала така ж доля, що й їхніх побратимів з усіх інших наукових та культурних структур республіки. Серед названих в огляді діячів Комісії у 30-х рр. були хто розстріляний, хто репресований Степан Борисенко, В’ячеслав Камінський, Арнольд Кристер, Микола Товстоліс, Іринарх Черкаський³² та ін. Їх наукова спадщина, що десятиліттями приховувалася від народу, відіграє сьогодні роль єдиного пам’ятника українському розстріляному поколінню міжвоєнного часу.

²⁹ Там само. С. 79-81.

³⁰ В. Завіткович. Первісні способи набувати право власності за звичаєвим правом, с. Замість на Прилуччині // *Праці Комісії...* 1928. Вип. 3. С. 117-124.

³¹ В. Камінський. Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правовий інститут // Там само. С. 80-106; Його ж. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі // Там само. С. 125-140.

³² *Енциклопедія українознавства*. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 1. С. 159; 1994. Т. 3. С. 928; Т. 4. С. 1190; 2000. Т. 9. С. 3233; Т. 10. С. 3708.